

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ XIX–XX ст.

УДК 94 : 334.716] (477) «1861-1900»

А. Г. Перетокін

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
Дніпро, Україна*

ВПЛИВ АКЦІОНЕРНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА НА РОЗВИТОК ГАЛУЗЕЙ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НАДДНІПРЯНЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Проаналізовано етапи розвитку акціонерного підприємництва в Наддніпрянщині та його вплив на стан галузей важкої промисловості у другій половині XIX ст. В дослідженні використано матеріали галузевої преси.

Ключові слова: акціонерне підприємництво, галузі важкої промисловості, іноземний капітал, Наддніпрянщина, друга половина XIX ст.

А. Г. Перетокін

*Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара,
Днепр, Украина*

ВЛИЯНИЕ АКЦИОНЕРНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА НА РАЗВИТИЕ ОТРАСЛЕЙ ТЯЖЕЛОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ НАДДНЕПРЯНЩИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в.

Проанализированы этапы развития акционерного предпринимательства в Наддніпрянщине и его влияние на состояние отраслей тяжелой промышленности во второй половине XIX в. В исследовании использованы материалы отраслевой прессы.

Ключевые слова: акционерное предпринимательство, отрасли тяжелой промышленности, иностранный капитал, Наддніпрянщина, вторая половина XIX в.

A. G. Peretokin

Oles Honchar Dniprovsky National University, Dnipro, Ukraine

INFLUENCE OF JOINT-STOCK ENTREPRENEURSHIP UPON THE DEVELOPMENT OF THE HEAVY INDUSTRY BRANCHES IN THE DNIEPER REGION IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

It is very important for our modern Ukrainian society to study experience of joint-stock entrepreneurship in order to renew and develop the main branches of heavy industry.

The aim of the article is to analyze the stages of joint-stock entrepreneurship and its impact upon the development of heavy industry branches in the Dnieper region in the second half of the 19th century.

The first joint-stock companies in the Russian empire appeared at the edge of the 18th and 19th centuries. At first the process of joint-stock entrepreneurship was slow. During the period of the 70-s and 80-s of the 19th century new joint-stock companies were founded in the mining industry of the Dnieper region. Some of them had foreign capital. At the end of the 80-s and the beginning of the 90-s there was the process of industry concentration and capital centralization in the Dnieper region. Many new joint-stock companies were founded in mining, metallurgical and machine-building branches of industry. New joint-stock banks also appeared at that time. Joint-stock companies and joint-stock capital combined. Joint-stock enterprises provided the development of equipment and technology of production. 96,5 % of cast iron melting, 77,5 % of coal mining and 73,5 % of iron ore mining were produced by joint-stock companies of the Dnieper region at the end of the 19th century. Influence of joint-stock entrepreneurship upon the development of heavy industry branches was intensive.

Key words: joint-stock entrepreneurship, heavy industry branches, foreign capital, the Dnieper region, the second half of the 19th century.

У пореформеній Наддніпрянщині значний розвиток одержала акціонерна форма організації підприємств. Акціонерні компанії вважаються найбільш розвиненою формою капіталістичного підприємства, яка надає можливість значно поширювати масштаби виробництва. Для Наддніпрянщини і Російської імперії в цілому це мало особливе значення, тому що в країні не вистачало вільних капіталів. Чисельність та частка акціонерних компаній та динаміка їх створення в промисловості є важливим показником рівня економічного розвитку країни.

Актуальність дослідження безперечна. Трансформаційні процеси сучасної української економіки спрямовані на забезпечення сталого розвитку країни. Наддніпрянській Україні належить особлива роль у цьому перетворенні. Як індустріальний центр українських земель, що входили до складу Російської імперії, Наддніпрянщина почала формуватися ще в пореформені часи. В незалежній Україні зараз гостро стоїть питання про відновлення та модернізацію головних галузей важкої промисловості. Для виконання цього складного завдання потрібно створювати акціонерні товариства, які б мали серйозну фінансову базу, забезпечити сприятливі умови для іноземних інвесторів, розробляти законодавчу базу. Вивчення історичного досвіду вирішення проблем індустріального розвитку в Наддніпрянській Україні пореформених часів може бути корисним.

Дослідження, які пов'язані з темою статті, можна підрозділити на три періоди: дореволюційний (роботи Б. Ф. Брандта [4],

Н. Є. Пушкіна [31], В. С. Зіва) [20], радянський – праці В. І. Бовикіна [2], Т. І. Дерев'янкіна [15], М. Я. Гефтера [5], І. Ф Гіндіна [7], В. Я. Лавричева [23], Я. І. Лівшина [25], О. О. Нестеренка [28], С. Г. Струмліна [50], П. А. Хромова [55], Л. Є. Шепелєва [57], Д. І. Шполянського [60] – (особливо плідними були 50-70 роки ХХ ст.) та пострадянський. В Росії в пострадянський період вийшли дослідження В. Н. Баришнікова [1], А. Н. Боханова [3], а в Україні з'явилися праці Я. Й. Грицака [14], М. О. Гринчак [13], І. В. Довжука [16; 17] О. М. Доніка [18], В. В. Крутікова [22], Т. І. Лазанської [24], А. М. Михненко [27], О. П. Реснта [39], Ф. Г. Турченка [52], Ю. М. Чекушиної [56], О. Б. Шляхова [58; 59].

Мета статті – проаналізувати етапи розвитку акціонерного підприємництва в Наддніпрянщині у другій половині ХІХ ст. та його вплив на стан галузей важкої промисловості, а також розглянути, які вимоги висували акціонерні компанії та яку роль в акціонерному засновництві відігравав іноземний капітал. В дослідженні заплановано широко використовувати матеріали галузевої преси.

Перші акціонерні товариства з'явилися на межі ХVІІІ й ХІХ ст. У дореформеній Росії цей процес відбувався дуже повільно. За півстоліття було створено лише 16 акціонерних товариств, а їх основний капітал сягав 20 млн. сріблом [30, с. 1]. Спроби заснувати акціонерні товариства в Наддніпрянщині були ще наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХІХ ст. У 1867 р. відомий промисловець і банкір С. Поляков спробував заснувати акціонерне товариство Азовського рейкового заводу для будівництва металургійних заводів. Згодом він зрозумів, що витрати дуже великі і йому це невигідно. Підприємець вирішив передати свої права англійському підприємцю Джону Юзу [35, арк. 79].

В останні роки перед реформою, а особливо в перші пореформені десятиліття, процес створення акціонерних товариств у торговельно-промисловій та фінансовій сферах значно прискорився. З 1855 р. до 1880 р. кількість акціонерних товариств в Росії зросла в десять разів з 50 до 506 з капіталом у 271 300 тис. золотих крб. Значна частина акціонерних товариств реорганізовувалася з підприємств, які належали відомим представникам вітчизняної буржуазії (Морозовим, Прохоровим, Рябушинським та ін.). Форма акціонерного товариства, з одного боку, зобов'язувала власника надавати публічну звітність, а з іншого боку, спрощувала одержання банківського кредиту і дозволяла зберегти сімейний характер власності, а також ускладнювала можливість захоплення таких товариств іноземними підприємцями [57, с. 93].

Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництва було засновано в Англії в 1868 р., а почало діяти в Російській імперії з 1869 р. Основний капітал товариства складав 300 тис. фунтів стерлінгів (3 млн. крб) [36, арк. 4]. Уже на той час Ве-

лика Британія характеризувалася високим рівнем розвитку гірничої та гірничозаводської промисловості. Ця високорозвинена країна була зацікавлена у вкладанні капіталу в промисловість інших країн.

Наприкінці 60-х рр. бахмутський купець І. Л. Уманський утворив пайове товариство для розробки Голубовського родовища, а в 1872 р. було засновано Голубовське товариство кам'яновугільної промисловості. Засновниками товариства були генерал Дурново і барон Френкель. Основний капітал товариства дорівнював 2,667 млн. крб. [22, с. 30]. В 1872 р. було засновано Новопавлівське товариство для розробки вугільних покладів. Основний капітал цього акціонерного товариства складав 3 млн. крб. С. Поляков у тому ж році заснував товариство Південна кам'яновугільна промисловість з основним капіталом у 1,7 млн. крб і 2, 55 млн. крб кредиту. Будівництвом біля села Петровський завод керував талановитий інженер П. М. Горлов. Це підприємство було обладнано сучасною технікою. П. М. Горлов одержав дозвіл на ввезення обладнання з-за кордону без сплати мита [11, с. 347; 10, с. 462].

Калиновську компанію кам'яновугільного виробництва з капіталом 500 тис. крб заснували росіяни і британський підприємець Дж. Д. Гібсон у Області Війська Донського [45, с. 883]. В 1870-х рр. в Області Війська Донського були також засновані Петро-Мар'євське гірниче товариство з капіталом 600 тис. крб і Південно-російське гірниче товариство [12, с. 465]. Нові акціонерні товариства виступали за заміну дров мінеральним паливом, за розвиток металургії, яка б була спроможна забезпечити вітчизняну промисловість своїми виробами, за обмеження ввезення іноземного вугілля, за встановлення мита на ввезення іноземного вугілля.

У 1870-х рр. було засновано два акціонерних товариства з іноземним капіталом: Азовська вугільна компанія з основним капіталом у 150 тис. фунтів стерлінгів, правління якої знаходилося в Лондоні, а також Французьке Гірниче і Промислове товариство на Півдні Росії, основний капітал якого складав 20 млн. франків [46, с. 694].

У цей період панувала жорстка конкуренція між товариствами, тому значна частина компаній збанкрутувала. Видатний гірничо-промисловець А. Ф. Мевіус писав про цей період розвитку вітчизняної промисловості в галузевій пресі. Він зазначав, що підприємці як метелики налетіли на Південь Росії і спалили свої крильця, тобто понесли великі втрати і призупинили свою діяльність [61, с. 19]. На розвиток важкої промисловості в Наддніпрянщині негативно вплинули невдачі, банкрутства значної кількості перших акціонерних компаній. Перші акціонерні компанії характеризувалися невеликою кількістю акціонерів, а за своєю структурою нагадували пайові товариства.

Новоросійське товариство, Товариство південноросійської кам'яновугільної промисловості, Голубовське товариство, Олексіївське гірничопромислове товариство, Гірниче і промислове товариство на Півдні Росії, Азовська вугільна компанія, Петро-Мар'євське товариство були найуспішнішими акціонерними компаніями. Вони витримали кризи середини 1870-х рр. та початку 1880-х рр.

Наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр. у важкій промисловості Російської імперії відбувалася концентрація виробництва, централізація капіталу, створювалися нові акціонерні товариства, а існуючі товариства наросували капітали. Цей період характеризувався бурхливим розвитком акціонерного засновництва. За десятиліття з 1882 р. до 1892 р. було засновано 383 товариства, а з 1893 р. до 1901 р. їх з'явилося більше тисячі. Так, наприклад, у 1896 р. було засновано Товариство Брянських кам'яновугільних копалень. Товариство Брянського рейкопрокатного заводу передало новому товариству вугільні копальні, а взамін одержало контрольний пакет його акцій, який нараховував 9 тисяч із загальної кількості в 12 тисяч акцій [8, с. 2549].

Іноземний капітал відігравав важливу роль у цьому процесі. Іноземних акціонерних товариств нараховувалося 105, а їх основний капітал складав 279 млн. крб. Найкрупніші іноземні акціонерні товариства з основним капіталом у 223 млн. крб (або 600 млн. франків) діяли в таких галузях промисловості: гірничій (73 млн. франків), кам'яновугільній (166 млн. франків), гірничозаводській (124 млн. франків), машинобудівній (54 млн. франків). Іноземні підприємства також домінували у 1 232 акціонерних товариствах, основний капітал яких наприкінці XIX ст. складав 2 млрд. крб [34, арк. 74-76].

З середини 1890-х рр. почали підвищуватися біржові розцінки промислових цінностей, що сприяло процесу акціонерного засновництва в важкій промисловості Наддніпрянщини. У важкій промисловості було засновано 61 акціонерне товариство з основним капіталом у 149, 765 млн. крб, а почали діяти 56 акціонерних товариств з основним капіталом у 138, 695 млн. крб. Діючі акціонерні товариства під час промислового підйому збільшили свої капітали на 52, 835 млн. крб. Наприклад, Новоросійське товариство збільшило свої капітали на 6 млн. крб, Донецько-Юр'ївське – на 5,5 млн. крб, Олексіївське гірничопромислове і Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана – на 3 млн. крб [31].

В загальній сумі акціонерного капіталу промислових товариств значно збільшилася частка підприємств важкої промисловості. В 1893 р. вона дорівнювала 30,4 %, а в 1900 р. складала 59,1 % [2, с. 203].

На початку XX ст. іноземці вклали в економіку Наддніпрянщини близько 420 млн. крб. Приблизно половину цих коштів складала частка французьких капіталістів, а третина – бельгійських. Інші ін-

вестори, які вкладали свої кошти у промисловість українських губерній, переважно були представниками німецького та американського капіталу. Іноземні інвестиції, зазвичай, здійснювалися у двох формах: акціонерній – за безпосередньої участі в управлінні та прибутках підприємств і в позиковій – облігаційній, – з отриманням відсотків за позиками. Основною сферою діяльності іноземних капіталів була важка промисловість Наддніпрянщини. Іноземні інвестори несли не тільки капітали, свій досвід, новітню техніку, а й промислову енергію, знання та прагнення у своїй підприємницькій діяльності йти на певні ризики [59, с. 95–101; 26; 54].

У 90-х рр. XIX ст. відбувався подальший розвиток мережі акціонерних комерційних банків країни. З 1893 р. до 1900 р. основні капітали акціонерних комерційних банків зросли на 3/4, а інші пасиви – вдвічі. Особливо зросла активність столичних акціонерних комерційних банків, вони значно розширили масштаби своєї діяльності в провінції, особливо це стосується промислового району Наддніпрянщини [7, с. 88].

Перехід Міжнародного й інших банків від кредитування промислових підприємств до установчо-емісійної діяльності пов'язаний з бурхливим розвитком промисловості в останньому десятилітті XIX ст. З другої половини 90-х рр. відбувався перехід до керівництва установчо-емісійними операціями, що свідчило про початок зрощення банківського капіталу з промисловим. Видатні промисловці й керівники відомих великих підприємств входили до складу рад столичних банків, наприклад голова Нікополь-Маріупольського товариства А. П. Бородін, керівник Брянського товариства В. Ф. Голубев. До Міжнародного банку запросили головного інженера Донецького Товариства залізоробного та сталеливарного виробництва в Дружковці Ф. Ф. Корве. Він був призначений консультантом з технічних питань, а також мав входити до правлінь тих підприємств, які зацікавили банк [47, с. 6].

У липні 1896р. відбулися перші загальні збори акціонерів Нікополь-Маріупольського гірничого та металургійного товариства, на яких було з'ясовано, що 14 095 акцій з 24 тисяч належали Міжнародному банку, половина з яких належали його учасникам (Російсько-Американській Промисловій компанії та Міжнародному Банку в Парижі *Banque Internationale de Paris* та ін.) [37, арк. 56].

Наприкінці 1896 р. було засновано товариство Брянських кам'яновугільних копалень. Товариство Брянського рейкопрокатного заводу передало йому вугільні шахти і одержало контрольний пакет його акцій – 9 тис. із загальної кількості в 12 тис. [8, с. 2549].

У промислових і фінансових колах Росії виділялася група великої буржуазії, яка відігравала головну роль у діловому світі. Монополіза-

ція важливих галузей промисловості і зміни у фінансовій сфері, поширення акціонерного засновництва сприяли укріпленню позицій великої буржуазії і створенню фінансової олігархії в Російській імперії.

На початку XX ст. у важкій промисловості Наддніпрянщини нараховувалося 71 акціонерне товариство з основним капіталом 226,713 млн. крб. У роки промислового піднесення акціонерні товариства у важкій промисловості відігравали важливу роль. У 1894 р. на долю акціонерних підприємств в металургійній промисловості припадало 94,4 % виплавленого чавуну, а в 1900 р. – вже 96,2 % [40; 41]. В гірничій промисловості на долю акціонерно-пайових товариств у 1894 р. припадало 56,9 % видобутку вугілля, а в 1900 р. на їх долю вже припадало 81,6 % видобутку вугілля. В машинобудівній, механічній та металообробній галузях промисловості на долю акціонерних підприємств припадало 84,6 % всього виробництва [42; 48; 53].

В період промислового піднесення банки брали активну участь у створенні, фінансуванні та діяльності акціонерно-пайових підприємств із значним надходженням іноземних капіталів. Представники банків брали участь у правліннях промислових товариств. Такі підприємства мали змогу розширювати виробництво. Найбільш успішними були акціонерні товариства, яких підтримували фінансові групи або окремі банки. До таких успішних товариств належали Нікополь-Маріупольське, Російсько-Бельгійське, Донецько-Юр'ївське, Олексіївське, Російсько-Донецьке та ін. У важкій промисловості Наддніпрянщини акціонерні товариства, головним чином, належали до гірничої та металообробної галузей промисловості [6, с. 178–200; 16, с. 1–40].

На початку 1901 р. у важкій промисловості Наддніпрянщини функціонувало 23 акціонерних підприємства металургійної, машинобудівної та механічної галузей промисловості, основний капітал яких складав 110,447 млн. крб., тобто 51,7 % загальної суми основного капіталу акціонованої частини промисловості Наддніпрянщини [53].

В перші роки промислового підйому було засновано 13 товариств будівництва металургійних і машинобудівних заводів, тому що зростає попит на метал і металеві вироби. В цей період були засновані й успішно діяли такі великі акціонерні товариства, як Російсько-Бельгійське металургійне товариство з основним капіталом 8 млн. крб, Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана з основним капіталом 6 млн. крб, Східно-Донецьке акціонерне товариство гірничих і механічних заводів з основним капіталом 5,5 млн. крб, Нікополь-Маріупольське гірниче і металургійне товариство з основним капіталом 4,5 млн. крб [31].

Зазначимо, що акції підприємств металургійної та машинобудівної галузей промисловості Наддніпрянщини мали високе котиру-

вання на Петербурзькій біржі наприкінці XIX ст. Акції Нікополь-Маріупольського товариства при номінальній вартості в 100 крб мали котирування від 180 до 275 крб. Акції Російсько-Бельгійського металургійного товариства, вартість яких складала 250 крб, продавались від 300 до 515 крб, а акції Донецько-Юр'ївського металургійного товариства йшли на біржі за ціною від 390 до 633 крб [53].

Галузева преса того часу інформувала про прибутки акціонерних товариств, правління яких базувалося за кордоном. Так, видання «Горнозаводской листок» у 1900 р. повідомляє, що в Брюсселі відбулися загальні збори акціонерів Криворізького гірничопромислового товариства. Збори затвердили звіт товариства за 1899 р. і доповідають, що прибуток склав 263 232 франка. Правління товариства постановило видати по 25 франків на кожну з 9 000 акцій, які складали початковий основний капітал товариства в 4,5 млн. франків [9, с. 4334].

Наприкінці XIX ст. було засновано велике акціонерне товариство Провіданс з основним капіталом 11,25 млн. крб, Генеральне товариство чавуноплавильних, залізо- та сталеробних заводів у Росії з основним капіталом 6 млн. крб. У цей період у зв'язку з вугільним голодом у країні зросла кількість гірничопромислових акціонерних товариств. Наприкінці XIX ст. були засновані й почали діяти Рутченківське гірничопромислове товариство з основним капіталом 16 млн. франків (6 млн. крб), Товариство Риковських кам'яновугільних копалень з основним капіталом 5,223 млн. крб та ін.

Найбільшими гірничими й металообробними акціонерними товариствами Наддніпрянщини на початок 1901 р. були Російсько-Бельгійське металургійне товариство з основним капіталом 15 млн. крб, Новоросійське товариство – 12 млн. крб, Російський Провіданс – 11,25 млн. крб, Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана – 9 млн. крб, Гірничі і Промислове товариство на Півдні Росії – 7,5 млн. крб. Ці великі акціонерні підприємства виділялися за ступенем концентрації виробництва і за сумою основних капіталів [41; 42; 48].

На цей час у Російській імперії функціонувало 83 гірничопромислових акціонерно-пайових товариств з основним капіталом 274,1 млн. крб і 210 металургійних, машинобудівних і механічних акціонерних підприємств з основним капіталом 486 млн. крб. Акціонерні підприємства Наддніпрянщини складали 38 % за кількістю й за сумою основного капіталу – 34,47 %, а металообробні підприємства відповідно 10 % і 22,7 %. На долю акціонованої частини гірничопромислових підприємств Наддніпрянщини припадало 54,7 % загальноросійського видобутку вугілля і біля 35 % загальноросійського плавлення чавуну [5, с. 75; 31]. Значний відсоток акціонерних підприємств Наддніпрянщини в загальноросійському масштабі свід-

чить про високий рівень розвитку техніки в промисловості в цей період.

Розвиток торгівлі й промисловості залежав від фінансування та встановлення чітких відносин між торгівельно-промисловими підприємствами та біржами. Адміністративне втручання в Російській імперії заважало організації нових акціонерних товариств. В. А. Кокорєв – один із засновників Московського купецького дорадчого банку – відзначав, що на затвердження статуту банку пішло два роки й значні матеріальні витрати. В Міністерстві фінансів підготували проект положення про акціонерні товариства, яке пропонувало новий порядок засновництва акціонерних товариств і відкривало великі перспективи для їх створення. Буржуазія підтримувала проект, але й надавала важливі зауваження. Періодична преса, яка була рупором інтересів великого капіталу, наполягала на введенні повної свободи щодо акціонерного засновництва [51, с. 8; 32, арк. 87].

Активна робота по створенню законопроекту почалася наприкінці XIX ст. Комісія вирішила створити спеціальний акціонерний відділ, який би мав права опіки над акціонерними товариствами. Бюрократична система гальмувала процес створення акціонерних товариств. Перепони на шляху створення акціонерних товариств збереглися і в XX ст. Цей фактор негативно впливав на розвиток промисловості й торгівлі. Відстале акціонерне законодавство, яке базувалося на концесійному принципі не могло створити взаємодії між промисловістю і біржею [19, с. 1–21; 43, с. 1–6]. Царський уряд розумів важливість цього питання і бачив, що позиції великої буржуазії зміцнюються, вона починає контролювати економіку всієї країни. Для збереження важелів втручання в економічне життя країни, уряд створював обмеження прав буржуазії.

В останні десятиліття XIX ст. підприємці виступали за відміну або обмеження прав землевласників на надра, тому що важливі райони гірничої промисловості знаходилися у посесійній власності. Цей фактор ускладнював процес розробки корисних копалин. Представник дорадчої контори залізо заводчиків А. П. Кеппен у 1894 р. опублікував брошуру, в якій стверджував, що необхідна абсолютна свобода в пошуку й розробці мінеральних багатств. Без таких умов, він зазначав, неможливий розквіт промисловості [33, арк. 523; 21, с. 5].

Державна рада привернула увагу міністра землеробства та державного майна А. С. Єрмолова на законодавство, яке діяло в Царстві Польському й могло слугувати прикладом для Російської імперії. А. С. Єрмолов погоджувався, що необхідно переглянути і змінити закон про права землевласників на надра [23, с. 45–46].

Землевласники чинили спротив змінам законодавства. Збереження прав землевласників на надра було додатковим джерелом їх зба-

гачення Наприклад, князь А. С. Долгорукий уклав угоду з Російсько-Бельгійським товариством про умови продажу Петровського заводу і маєтку на Півдні Росії. Князь А. С. Долгорукий одержав право користуватися надрами протягом 36 років за 1 тис. крб на рік, а також пакет в 500 тис. крб і певну кількість акцій. Таким чином, землевласники долучалися до підприємницької діяльності і починали брати участь у новостворених підприємствах. У той час була поширена практика продажу землі із збереженням прав на надра. Це відбувалося шляхом фіктивної оренди землі, така практика мала досить значне поширення в Наддніпрянщині.

Царський уряд підтримував представників аристократичної верхівки. Привілеї і пільги одержували ті товариства, де паї і акції належали землевласникам. Наприклад, за англійським підприємцем Юзом стояв поміщик Полтавської губернії князь С. В. Кочубей. Він планував збудувати завод із виготовлення рейок. Уряд був зацікавлений у будівництві нових залізничних гілок і погоджувався задовольнити вимоги князя. С. В. Кочубей хотів одержати 50 коп. з пуду рейок (це дорівнювало 1,5 млн. крб з перших трьох млн. пудів рейок), мати дозвіл на ввезення обладнання для заводу без мита. Князь С. В. Кочубей увійшов у Новоросійське товариство і брав у ньому активну участь. Завдяки зв'язкам С. В. Кочубея в урядових колах, товариство одержало позику в 500 тис. крб для будівництва залізничної гілки від заводу до Костянтинівської залізниці. Підряд на будівництво цієї залізниці одержав Юз за завищеною оцінкою. Крім цих привілеїв Новоросійське товариство отримало одну з перших нестатутних позик Державного банку [22, с. 27–35; 38, арк. 195]. Під приводом сприяння розвитку вітчизняної промисловості, торгівлі та залізничного транспорту часто розкрадалася казна імперії.

Активне будівництво залізниць на Півдні Російської імперії допомагало розвивати промисловість Наддніпрянщини і посилювало позиції великої буржуазії. У 1857 р. було створено Головне товариство російських залізниць, яке одержало монопольне право на будівництво важливих залізниць [49]. Товариство очолювали іноземні фінансисти і представники царської влади. Віце-президентом товариства був обраний князь Д. А. Оболенський, а акціонерами були чиновники вищого рангу, члени імператорської фамілії, колишній міністр закордонних справ, граф К. В. Нессельроде. Діяльність Головного товариства російських залізниць була спрямована на одержання нових пільг від уряду. Казна царської імперії не мала достатніх коштів для прискорення процесу залізничного будівництва. Брати за кордоном державні позики було все складніше, тому набували розвиток облігаційні позики приватних акціонерних товариств, які поширювалися на іноземних грошових ринках. Іноземних банкірів можна було заохочу-

вати лише наданням твердих гарантій, тому царський уряд сплачував відсотки і платежі за позиками приватних залізничних товариств.

Концесійна форма залізничного підприємства була вигідна для закордонних підприємців, банкірів, а також для вітчизняної бюрократії, яка швидко збагачувалась. За рахунок залізничного будівництва з державної казни сплачувались великі суми [22, с. 60–77; 44]. Відсутність моралі, хабарництво, корупція панували на найвищому рівні.

Особливо великий ажітаж виникає при наданні концесій на будівництво південних залізниць. У 80-х рр. XIX ст. кожен рік у середньому сплачувалося 34 млн. крб з державної казни на залізничне будівництво. Значну частину цих коштів одержували іноземні власники облігацій, а також аристократи, яким належали російські акції. Створення широкої залізничної мережі в Російській імперії сприяло розвитку капіталізму в країні, будівництву нових і розширенню старих підприємств, накопиченню грошових капіталів у руках крупних фінансистів, фабрикантів, торговців.

Підтримуючи верхівку привілейованого дворянства, уряд гальмував процес акумуляції капіталів на буржуазній основі, обмежував свободу підприємницької ініціативи. У 60–70-х рр. XIX ст. виникла необхідність розробки нового фабрично-заводського законодавства стосовно фабрично-заводської праці. Російська імперія на півстоліття відстала від Західної Європи у галузі законодавства, регулюючого працю [37, арк. 56]. На той час з'явилися лише перші кроки в розробці фабрично-заводського законодавства.

Таким чином, дослідження свідчить, що акціонерне засновництво в імперії та Наддніпрянщині мало декілька етапів. Перші акціонерні товариства з'явилися на межі XVIII і XIX ст. У дореформений час цей процес був дуже повільним. У 70–80-х рр. XIX ст. активізувалася діяльність зі створення акціонерних товариств у Наддніпрянщині. Особливо бурхливого розвитку цей процес мав під час промислового піднесення в 1890-х рр. У цей час інтенсивно розвивалася гірничо-заводська промисловість Наддніпрянщини. Акціонерне засновництво швидко поширювалося в регіоні і мало значний вплив на розвиток галузей важкої промисловості. У створенні нових акціонерних товариств активно брав участь іноземний капітал, що надавало сприятливі умови для модернізації галузей важкої промисловості. Кількість акціонерних компаній в цьому регіоні зросла втричі. На долю акціонерних компаній Наддніпрянщини припадало 96 % виплавки чавуну, 77,5 % видобутку вугілля, 73,5 % видобутку залізної руди. Формування великої буржуазії було складовою процесу розвитку капіталістичних відносин у країні. Політика царського уряду у сфері промисловості, торгівлі, фінансів і залізничного будівництва сприяла економічному зростанню підприємництва.

Бібліографічні посилання

1. **Барышников М. Н.** История делового мира России / М. Н. Барышников. – М., 1994. – 224 с.
2. **Бовыкин В. И.** Зарождение финансового капитала в России / В. И. Бовыкин. – М., 1967. – 295 с.
3. **Боханов А. Н.** Крупная буржуазия России (конец XIX–1914) / А. Н. Боханов – М., 1992. – 260 с.
4. **Брандт Б. Ф.** Иностранные капиталы в России. Metallургическая и каменноугольная промышленность // Иностранные капиталы и их влияние на экономическое развитие страны / Б. Ф. Брандт. – Ч. II. – СПб., 1899. – 419 с.
5. **Гефтер М. Я.** Царизм и монополистический капитал в металлургии Юга России до первой мировой войны / М. Я. Гефтер // Исторические записки – 1953. – Т. 43. – С. 70–130.
6. **Гиндин И. Ф.** Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 гг.) / И. Ф. Гиндин. – М., 1953. – С. 178–200.
7. **Гиндин И. Ф.** Русские коммерческие банки / И. Ф. Гиндин. – М., 1948.
8. Горнозаводской листок (далі ГЗЛ). – 1896. – № 9. – С. 2549.
9. ГЗЛ. – 1900. – № 12. – С. 4334.
10. Горный журнал. – 1872. – Кн. 4. – С. 462.
11. Горный журнал. – 1872. – № 38. – С. 347.
12. Горный журнал. – 1872. – №№ 5-6. – С. 465.
13. **Гринчак М. О.** Промислова буржуазія півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX – на початку XX сторіччя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. О. Гринчак. – Д., 2008. – 20 с.
14. **Грицак Я. Й.** Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. : навч. посіб. / Я. Й. Грицак. – К., 1996. – 360 с.
15. **Дерев'янкін Т. І.** Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії / Т. І. Дерев'янкін – К., 1975. – 279 с.
16. **Довжук І. В.** Роль важкої промисловості Донбасу в розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Довжук. – Донецьк, 2004. – 40 с.
17. **Довжук І. В.** Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): моногр. / І. В. Довжук. – Луганськ, 2009. – 364 с.
18. **Донік О. М.** Промислове підприємництво дворянства в Україні (1961 – 1900 рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / О. П. Рєнт (голова ред. кол.) – К., 2006. – Вип. 12. – С. 103–118.
19. Записка к предварительному проекту положения об акционерных предприятиях. Материалы Высочайше утвержденной комиссии для пересмотра узаконений о биржах и акционерных компаниях. СПб., 1896. – С. 1–21.
20. **Зив В. С.** Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности / В. С. Зив. – Пг., 1917. – 173 с.
21. **Кеппен А. П.** О необходимости коренной реформы законодательства о правах на недра земли / А. П. Кеппен. – СПб., 1894. – С. 5.
22. **Крутіков В. В.** Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В. В. Крутіков. – Д., 1992. – 172 с.
23. **Лаверичев В. Я.** Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861 – 1900 гг. / В. Я. Лаверичев. – М., 1974. – 252 с.

24. **Лазанська Т. І.** Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торговельно-промислової статистики XIX ст.) / Т. І. Лазанська. – К., 1999. – 282 с.
25. **Лившин Я. І.** Монополії в економіці Росії / Я. І. Лившин. – М., 1961. – 460 с.
26. **Маккей Дж.** Развитие экономики и региональное предпринимательство в последний период Российской империи / Дж. Маккей // Реформы или революция? Россия 1861–1917 гг. – СПб., 1992. – С. 210–235.
27. **Михненко А. М.** Формування капіталістичної промисловості Донецького басейну (друга половина XIX ст.) / А. М. Михненко // Вісн. Донецького університету: Сер. Б: Гуманітарні науки. – Донецьк, 2000. – Вип. 1. – С. 177–183.
28. **Нестеренко О. О.** Розвиток промисловості на Україні / О. О. Нестеренко. – Ч. 2. – К., 1962. – 579 с.
29. Предпринимательство и предприниматели России. От истоков до начала XX в. / Центр политической и экономической истории России / [В. Н. Захаров, А. Н. Сорокин, А. Н. Боханов и др.]. – М., 1997. – 343 с.
30. Промышленный листок, 1 января 1858 г.
31. **Пушкин Н. Е.** Статистика акционерного дела в России / Н. Е. Пушкин. – Вип. 1. СПб., 1897.
32. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі РДІА) – Ф. 40, оп. 1, спр. 33, арк. 87. Отримано <http://rgia.ru/imageViewer/img?url=nouLjcLOz8nKztmMmo2WnpPCzmqnZWanIvCzcjHzsjLx8jZml2Qio/Czw==>
33. РДІА. – Ф. 1149, оп. 9, спр. 31, арк. 523. Отримано з <http://rgia.ru/imageViewer/img?url=nouLjcLOz8nKztmMmo2WnpPCzmqnZWanIvCzcjHy8/HzcjZml2Qio/Czw==>
34. РДІА. – Ф. 1405, оп. 70, спр. 7290, арк. 74-76. Отримано з <http://rgia.ru/imageViewer/img?url=nouLjcLOz8nKztmMmo2WnpPCzmqnZWanIvCzcjIyMjHz83Zml2Qio/Czw==>
35. РДІА. – Ф. 20, оп. 5, спр. 228, арк. 79. Отримано з <http://rgia.ru/imageViewer/img?url=nouLjcLOz8nKztmMmo2WnpPCzmqnZWanIvCzcjHzczNzMbZml2Qio/Czw==>
36. РДІА. – Ф. 1498, оп. 1, спр. 2, арк. 4. Отримано з <http://rgia.ru/imageViewer/img?url=nouLjcLOz8nKztmMmo2WnpPCzmqnZWanIvCzcjHzMjJzsjZml2Qio/Czw==>
37. РДІА. – Ф. 23, оп. 24, спр. 332, арк. 56. Отримано з <http://rgia.ru/imageViewer/img?url=nouLjcLOz8nKztmMmo2WnpPCzmqnZWanIvCzcjHzsjMyszZml2Qio/Czw==>
38. РДІА. – Ф. 908, оп. 1, спр. 357, арк. 195. Отримано з <http://rgia.ru/imageViewer/img?url=nouLjcLOz8nKztmMmo2WnpPCzmqnZWanIvCzcjHzMvLyCnZml2Qio/Czw==>
39. **Рєєнт О. П.** Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Рєєнт О. П. – К., 2003. – 340 с.
40. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности за 1894 г.
41. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности за 1900 г.
42. Свод данных о фабрично-заводской промышленности за 1900 г.
43. Свод замечаний на проект положения об акционерных обществах. – СПб., 1872. – С. 1–6.
44. Собрание узаконений и распоряжений правительства. 1872. – С. 347.
45. Собрание узаконений и распоряжений правительства. 1873, № 38. – С. 883.
46. Собрание узаконений и распоряжений правительства. 1875, № 59. – С. 694.

47. Совет съезда горнопромышленников Юга России. СПб, 1899. – С. 6.
 48. Списки фабрик и заводов в России за 1900 г.
 49. **Соловьева А. М.** Железнодорожный транспорт в России во второй половине XIX в. / А. М. Соловьева. – М., 1975. – С. 95.
 50. **Струмилин С. Г.** Очерки экономической истории России и СССР / С. Г. Струмилин. – М., 1966. – 515 с.
 51. Труды общества для содействия русской промышленности и торговле. Ч. 1, отд. 1 СПб., 1872. – С. 8.
 52. **Турченко Ф.** Південна Україна: модернізація, світова війна, революція / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К., 2003. – 304 с.
 53. Указатель действующих в империи акционерных предприятий. – СПб., 1903.
 54. **Фригут Т.** Иностранные капиталовложения в индустриализацию России: Джон Юз и Новороссийское общество / Т. Фригут // Новые страницы в истории Донбасса: Кн. 1. – Донецк, 1992. – С. 65–76.
 55. **Хромов П. А.** Экономическое развитие России / П. А. Хромов. – М., 1967. – 535 с.
 56. **Чекушина Ю. М.** Промисловий розвиток та інженерне підприємство Донецько-Придніпровського регіону (1880–1917 рр.): моногр. / Ю. М. Чекушина, А. Г. Перетокін. – Д., 2013. – 119 с.
 57. **Шепелев Л. Е.** Акционерные компании в России / Л. Е. Шепелев. – Л., 1973. – 347 с.
 58. **Шляхов О. Б.** Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.): – Д., 2010. – 244 с.
 59. **Шляхов О. Б.** Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець XIX – початок XX ст.): моногр. – Д., 2016. – 400 с.
 60. **Шполянський Д. И.** Монополии угольно-металлургической промышленности юга России в начале XX века (к вопросу о соотношении монополии и конкуренции) / Д. И. Шполянский. – М., 1953. – 148 с.
 61. Южнорусский горный листок. – 1880. – № 2. – С. 19.
- Надійшла до редколегії 17.09.2017*

УДК 94(477) «1940-1980»

О. Ф. Нікілєв

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
Дніпро, Україна*

ДНІПРОПЕТРОВСЬК У РАКЕТНО-КОСМІЧНІЙ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ: ДО ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ (СЕРЕДИНА 1940-х – КІНЕЦЬ 1980-х рр.)

Присвячена зародженню та становленню ракетно-космічної галузі м. Дніпра. Показано, що вже перші моделі, створені заснованим тут конструкторським бюро та вироблені Дніпропетровським машинобу-

© О. Ф. Нікілєв, 2017